

בין עובד אלוקים לאשר לא עבדו

ראשי פרקים

- א. מבוא
- ב. העמל וההתאמצות
- ג. לימוד תורה לשמה
- ד. כל מעשיך יהיו לשם שמים
- ה. סיכום וחתימה

א. מבוא

לקראת סוף נבואתו של מלאכי וסוף ההתגלות הנבואית בישראל, נאמר (מלאכי ג):

חִזְקוּ עָלַי דְּבָרֵיכֶם אָמַר ה' וְאִמְרַתֶם מֶה נִדְבַרְנוּ עֲלֵיהֶ; אִמְרַתֶם שׁוֹא עֲבַד
אֱלֹהִים וּמֶה בָּצַע כִּי שָׁמְרָנוּ מִשְׁמֵרְתּוֹ וְכִי הִלְכְנוּ קְדוּרֵיית מִפְּנֵי ה' צָבָא-וֹת;
וְעַתָּה אֲנַחְנוּ מְאֻשְׁרִים זְדִים גַּם נִבְנוּ עֲשֵׂי רִשְׁעָה גַם בָּחֲנוּ אֱלֹהִים וַיִּמְלֹטוּ;
אֲזַ נִדְבַרוּ יְרָאִי ה' אִישׁ אֶת רַעְהוּ וַיִּקְשֹׁב ה' וַיִּשְׁמַע וַיִּפְתַּח סֵפֶר זִכְרוֹן
לְפָנָיו לִירְאֵי ה' וּלְחֹשְׁבֵי שְׁמוֹ; וְהָיוּ לִי אָמַר ה' צָבָא-וֹת לְיוֹם אֲשֶׁר אָנִי
עֹשֶׂה סִגְלָה וְחִמְלָתִי עֲלֵיהֶם כְּאֲשֶׁר יִחְמַל אִישׁ עַל בְּנוֹ הָעֶבֶד אֹתוֹ; וְשִׁבְתֶם
וּרְאִיתֶם בֵּין צְדִיק לְרִשָׁע בֵּין עֶבֶד אֱלֹהִים לְאֲשֶׁר לֹא עֲבָדוּ;

הנבואה מציגה קולות שעלו בקרב עם ישראל בשאלת 'צדיק ורע לו רשע וטוב לו', לפיהם עבודת האלוקים שווא ואין שכרה בצידה. כתוצאה מכך מגיעה המסקנה שצדקו מעשי הרשעים, ואם לרשע טוב אז טוב להיות רשע. אך צדיק באמונתו יחיה, והיו יראי ה' אשר נדברו ומצאו בדעתם כי כל דרכיו משפט. כאשר ה' שמע את דבריהם של הצדיקים הוא כותב זאת לפניו בספר זיכרון. הנביא ממשיך לתאר את הבטחת הטובה לאותם יראי ה', ואומר שלעתיד לבוא יראו כולם את ההבדל בין צדיק לרשע ובין עובד אלוקים לאשר לא עבדו.

המפרשים שואלים על הפסוק "ושבתם וראיתם" - כיצד יראה ההבדל הזה שלעתיד לבוא לעיני כל? בדבר זה אין מחלוקת במדרשי חז"ל ובפרשנים במקום, שכולם מבארים שההבדל יהיה ניכר בשכר שיגיע לצדיקים ובעונש שיגיע לרשעים. נביא את דברי המדרש זוטא קהלת (פרשה ט):

כך לעתיד לבא הצדיקים אוכלים והרשעים רעבים, הזא הוא זכתיב: "הנה עבדי יאכלו ואתם תרעבו". זיוותאי אמר משום ר' מאיר: אלו מסובין ואוכלים ושותים ואלו מסובין לא אוכלים ולא שותים - לא דומה צערו

של זה שהוא עומד לצערו של זה שהוא מיסב, זה שהוא עומד לא אוכל ולא שותה דומה למשמש, זה שמיסב ואינו אוכל צערו כפול ומכופל ופניו מוריקות - הוא שהנביא אומר: "ושבתם וראיתם בין צדיק לרשע".

אנו נרצה לדון במאמר זה בשתי שאלות נוספות העולות מהפסוק - א. מיהו הנחשב צדיק, ומיהו הנחשב רשע. ב. מהן המדרגות אותן מתאר הנביא במה שהוא מבחין בין 'צדיקי לבין 'עובד אלוקים'.

ב. העמל וההתאמצות

השאלות שהעלנו בפסוקים עולים גם בחז"ל במקומות שונים. עיוננו יתחיל מהגמרא במסכת חגיגה (ט,ב). הגמרא דנה בפסוק המובא במשנה לגבי מי שלא הקריב קרבן חגיגה ברגל ודורשת עליו את הפסוק בקהלת: "מעוות לא יוכל לתקון וחסרון לא יוכל להימנות". בגמרא מובא דו שיח בין בר הי הי להלל בהסבר הפסוק בקהלת, ואגב כך הגמרא מביאה שאלה נוספת ששאל בר הי הי את הלל, בהסבר פסוקנו:

אמר ליה בר הי הי להלל: מאי דכתיב "ושבתם וראיתם בין צדיק לרשע בין עובד אלוקים לאשר לא עבדו" - היינו 'צדיקי היינו 'עובד אלהים', היינו 'רשעי היינו 'אשר לא עבדו! אמר ליה: 'עבדו' ולא עבדו' - תרוייהו צדיקי גמורי ניהו, ואינו דומה שונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה ואחד. אמר ליה: ומשום חד זימנא קרי ליה 'לא עבדו'? אמר ליה: אין, צא ולמד משוק של חמרין - עשרה פרסי בזוזא, חד עשר פרסי בתרי זוזי.

לבר הי הי קשה הכפילות בפסוק, שהרי לכאורה אין הבדל, שעובד אלוקים הוא צדיק, ומי שלא עובד אלוקים הרי הוא רשע. הלל השיב לו שבפסוק מדובר על שלוש מדרגות - ישנה מדרגת אחת של הרשע, ואילו מדרגת הצדיק מתחלקת לשתי מדרגות - צדיק אשר עובד אלוקים וצדיק אשר לא עבדו¹. הלל ממחיש את ההבדל בין הצדיק העובד לאשר איננו עובד בעזרת מקרה מבחן מעולם לימוד התורה: ישנו תלמיד השונה מאה פעמים ואותו מציג הלל כאחד שאינו עובד אלוקים, וישנו את הלומד מאה ואחת והוא הוא העובד. בר הי הי תמה על כך: וכי בשל פעם אחת פחות יאמר על התלמיד שאינו עובד אלוקים? הלל עונה לו בדוגמה משוק של חמרין - שהשוכר חמור לילך עשר פרסאות ישלם זוז, אך בשביל פרסה נוספת ישלם שני זוזים.

1 בגמרא לפנינו נאמר שיתרויהו צדיקי גמורי ניהו, ומבואר שגם הצדיק הגמור יכול להיות לא עובד אלוקים. אמנם בכתבי יד לא מופיעה המילה 'גמורי', ועל פי גירסא זו נשמעים דברי הגמרא פחות קשים. אמנם גם הביטוי 'צדיק שאינו עובד אלוקים' הוא קשה מעט.

עולה מן הדברים, שבדוגמה של הלל טמונה התשובה (שמספקת את בר הי חי) להבדל בין השונה מאה פעמים לשונה מאה ואחת, ולפיכך צריך להבין אותה ולהעמיק בה. גם כאן על פניו נשאלת השאלה: וכי בשל פרסה נוספת ישלם כפול?²

המהרש"א מבאר את הדבר (על פי דברי רש"י במקום³), שההבדל בין עשר פרסאות לאחת עשרה הוא המאמץ שמשקיע החמר שצריך למהר הליכתו להספיק פרסה נוספת ביום ואותה פרסה קשה עליו. על פי זה ברור מדוע השונה פרקו מאה ואחת נקרא עובד אלוקים - ששונה יותר מרגילותו ומתאמץ בלימודו (שהייתה רגילותם לשנות פרקם מאה פעמים בלבד). אך השונה מאה פעמים אינו מתאמץ במיוחד אלא עושה כמצוות אנשים מלומדה, ולכן הוא צדיק אך עדין לא עובד אלוקים.

כמו כן כתב הראב"י בענייננו שהדבר קשור למאמץ המיוחד המושקע בלימוד (סימן תת"ה):

אינו דומה שונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה ואחד, והיינו דאמר בן הא הא: "לפום צערא אגרא"⁴.

בעניין המאמר "לפום צערא אגרא", אמנם מצינו שהרמב"ם בשמונה פרקים מפרש שהכוונה לעניין כבישת היצר (כפי שנביא לקמן), אבל מפירוש המשניות עולה לכאורה שגם הוא הבין כדברי הראב"י, שהמשנה בוחנת את הלומד לפי המאמץ המושקע. כך כתב הרמב"ם בפירוש המשניות:

לפי שיעור עמלך בתורה יהיה שכרך.

מי שהיטיב לתאר את הדרישה למאמץ הנתבעת מעובד ה' הוא אדמו"ר הזקן בספר התניא (פרק טו):

לכן זאת הפעם המאה ואחת היתרה על הרגילות שהורגל מנעוריו שקולה כנגד כולן, ועולה על גביהן ביתר שאת ויתר עוז להיות נקרא 'עובד אלוקים' - מפני שכדי לשנות טבע הרגילות, צריך לעורר את האהבה לה'

2 שאלת תוספת התשלום מקבילה לכאורה לשאלת ההבדל בין עובד אלוקים לאשר לא עבדו.

3 כך כתב רש"י: "עשרה פרסי - ישכיר לך אדם חמורו בזוז אחד שכבר נהגו כן, ואם תאמר לו לילך פרסה יותר ישאלך שני זוזים".

4 לעומתו, התשב"ץ בתשובותיו (א, קלו) מוכיח שהלל בסוגייתנו אינו הלל התנא אלא אמורא, וממילא בר הי בסוגייתנו אינו בר הא הא שבאבות.

על ידי שמתכוון בגדולת ה' במוחו, לשלוט על הטבע שבחלל השמאלי המלא דם הנפש הבהמית שמהקליפה שממנה הוא הטבע.

החלוקה שעושה אדמו"ר הזקן בין עובד אלוקים לאשר לא עבדו, מתייחסת למדרגת ה'בינוני' (שזו למעשה מדרגה של צדיק גמור שאינו חוטא כלל⁵) שבה נמדדת עבודת אלוקים במאמץ, שאדם בינוני שמתאמץ להתגבר על הרע שבו גדול יותר מהבינוני האחוז במדרגתו מטבע רגילותו ואינו במלחמה לכבוש יצרו.

יסוד זה מבואר גם בספרי מוסר רבים, שעיקר העבודה הוא לצאת מטבע ההרגל ולשבר את המידות. כך מנסח מייסד תנועת המוסר רבי ישראל מסלנט בספרו אור ישראל (אגרת יז) את עיקר עבודת האדם:

זאת הוא היסוד מעבודת האדם לבורא יתברך שמו: לשמור ולעשות גם מה שאין ליבו חפץ. כי אם לא ישים האדם ליבו ונפשו לעשות נגד רצון לבבו, הרי הוא עלול לכל עבירות שבתורה רחמנא ליצלן, גם אותן שאינו עובר עליהן מצד הרגלו וטבעו.

נמצאנו למדים שעבודת האלוקים אינה נמדדת רק על פי שאלת קיום המצוות, אלא גם על הדרך אותה עבר האדם בכדי להגיע למדרגתו הנוכחית בקיומן. היינו דאמרי אינשי: החיים הם כמו אופניים - אם אתה מתאמץ סימן שאתה בעלייה, וכן להיפך אם קל לך סימן שאתה בירידה.

ג. לימוד תורה לשמה

כיוון אחר להסברת הפסוק מובא במדרש תהילים (מזמור לא):

אמר רבי אחא בר אדא: "ושבתם וראיתם בין צדיק לרשע" - בין המאמין ולמי שאינו מאמין, "בין עובד אלקים" - לצורך אלקים, "לאשר לא עבדו" - שלא לצורך אלקים - שלא יעשה אדם דברי תורה קרדום לחתוך ולהשתמש בהן ולא עטרה לעטר בהן. אמר רבי שמואל בר נחמני: "בין עובד אלקים לאשר לא עבדו" - בין שונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה ואחת.

במדרש בתהילים מוצגות ארבע דמויות בפסוק - השתיים הראשונות הן הצדיק והרשע, שהם על פי המדרש המאמין ושאינו מאמין. שתי הדמויות הנוספות הן העובד

5 כמבואר בספר התניא (פרק יב): "הבינוני הוא שלעולם אין הרע גובר כל כך לכבוש את העיר הקטנה להתלבש בגוף להחטיאו".

"לצורך אלוקים" והעובד "שלא לצורך אלוקים"⁶. כדי להבין מהו "שלא לצורך אלוקים" המדרש מביא גדרים כיצד להתרחק מעבודה שלא לצורך אלוקים - "שלא יעשה אדם דברי תורה קרדום לחתוך ולהשתמש בהן ולא עטרה לעטר בהן". משפט זה הובא בניסוח שונה מעט במסכת אבות (ד,ה) ונעייין בו על מנת להבין מהו "שלא לצורך אלוקים" וממילא יובן מיהו 'עובד אלוקים':

רבי צדוק אומר: אל תעשם עטרה להתגדל בהם ולא קרדום לחפור בהם. וכך היה הלל אומר: ודישתמש בתגא חלף. הא למדת - כל הנהנה מדברי תורה נוטל חייו מן העולם.

פשט המשנה מדבר על לימוד התורה דייקא - מי שלומד תורה שלא לשמה, דהיינו שלומד על מנת שיקראוני רבי או על מנת להתפרנס ממנה. ידועים דברי הרמב"ם המרחיב בדיבורו בפירוש משנה זו כנגד הנהנה מדברי תורה:

אל תעשה התורה קרדום לחפור בה - כלומר, אל תחשבה כלי לפרנסה. ובאר ואמר, שכל מי שיהנה בזה העולם בכבוד תורה שהוא כורת נפשו מחיי העולם הבא. והעלימו בני אדם עיניהם מזו הלשון הגלויה, והשליכוה אחרי גוום, ונתלו בפשטי מאמרים שלא הבינום... ולמה אאריך בזה הענין, אני אזכור המעשה אשר התבאר בתלמוד, והמתעקש יעשה כרצונו: היה איש שהיה לו כרם, והיו באים בו גנבים, וכל אשר היה פוקדו בכל יום היה מוצא ענביו מתמעטים וחסרים, ולא היה לו ספק שאיש מן הגנבים שמהו מטרה. והיה מצטער מזה תמיד כל ימי הענבים, עד שבצר ממנו מה שבצר ושטחו עד אשר יבש ואסף הצימוקים. ומדרך בני אדם, שכאשר יאספו הפירות המיובשים יפלו גרגרים מן התאנים והצמוקים, ומותר לאוכלם מפני שהם הפקר וכבר הניחום בעליהם למיעוטם. ובא רבי טרפון במקרה יום אחד לזה הכרם, וישב והיה מלקט מן הצמוקים הנופלים ואוכלם. ובא בעל הכרם, וחשב שזה הוא אשר היה גונב ממנו כל השנה, ולא היה מכירו, אבל שמע שמו. ומיהר אליו ותפשו והתגבר עליו, ושמהו בשק, ורץ עמו על גבו להשליכו בנהר. וכאשר ראה רבי טרפון עצמו אובד, צעק: "אוי לו לטרפון שזה הורגו". וכאשר שמע זה בעל הכרם, הניחו וברת, ליודעו כי

6 גם כאן ניתן לומר ששתי המדרגות האחרונות הינם חילוק ביצדיקי המאמין, וכמו שעולה בגמרא בחגיגה.

חטא חטא גדול. והיה רבי טרפון בשארית ימיו מאותו היום דואב ומיליל על מה שארע לו בהצילו נפשו בכבוד התורה, והוא היה בעל ממון והיה יכול לומר לו: הניחני ואני אשלם לך כך וכך דינרים, וישלם לו, ולא יודיעהו שהוא טרפון, ויציל נפשו בממונו, לא בתורה. אמרו: כל ימיו שלאותו צדיק היה מצטער על דבר זה, ואומר אוי לי שגשמתמתי בכתרה שלתורה, שכל המשתמש בכתרה שלתורה נעקר מן העולם.

הקישור שעושה הרמב"ם כבר מפורש בדברי הגמרא שממנה מובא הסיפור על רבי טרפון, שבהמשך הדברים הגמרא מקשרת את הסיפור לבין האיסור לעשות דברי תורה כקרדום (נדריס סב,א):

רבי אליעזר בר רבי צדוק אומר: עשה דברים לשם פעלם ודבר בהם לשמם, אל תעשם עטרה להתגדל בהם ואל תעשם קורדום להיות עודר בו.

על פי דברים אלו ניתן להסביר שהמדרש לעיל מבטא את ההבדל בין העובד לבין אשר לא עבדו בלימוד התורה, שהלומד תורה לצורך אלוקים, דהיינו לשם שמים - הוא העובד, והלומד על מנת להתפרנס ממנה או כדי שיקראוהו רבי - איננו לומד לצורך אלוקים והוא אשר לא עבדו⁷.

ד. כל מעשיך יהיו לשם שמים

יש מהראשונים⁸ שמשמע מדבריהם שהגמרא הני"ל בנדריס מדברת גם על תחומים שמעבר ללימוד התורה, ומרחיבים את הצורך בעשייה לשם שמים אל כל מעשי האדם הגשמיים והרוחניים, וכמאמר התנא במסכת אבות (ב,ב):

רבי יוסי אומר: יהי ממון חברך חביב עליך כשלך, והתקן עצמך ללמוד תורה שאינה ירושה לך, וכל מעשיך יהיו לשם שמים.

הדברים מתודדים בסימן רל"א בשולחן ערוך:

7 כבר רבו מאמרי חז"ל בגנות הלומד תורה שלא לשמה, ואין כאן מקום להאריך.

8 רבינו יונה בספר היראה: "וכן בברכת המצווה וכל מעשה האדם אשר יעשה - יעשה דברים לשם פעלם", וכן מביא משמו הטור בסימן רלא. כן כתוב גם בזוהר הקדוש (תזריע נא,ב): "אמר רבי אלעזר: בכל עובדי דבר נש לבעי ליה דלהוון כולהו לשמא קדישא, מאי לשמא קדישא לאדכרא בפומיה שמא קדישא, על כל מה דאיהו עביד דכלא הוא לפולחניה".

אמרו חכמים: כל מעשיך יהיו לשם שמים, שאפילו דברים של רשות, כגון האכילה והשתייה וההליכה והשיבה והקימה והתשיש והשיחה וכל צרכי גופך, יהיו כולם לעבודת בוראך, או לדבר הגורם עבודתו. שאפילו היה צמא ורעב, אם אכל ושתה להנאתו אינו משובח, אלא יתכוון שיאכל וישתה כפי חיותו, לעבוד את בוראו. וכן אפילו לישיב בסוד ישרים, ולעמוד במקום צדיקים, ולילך בעצת תמימים, אם עשה להנאת עצמו והשלים חפצו ותאוותו - אינו משובח, אלא אם כן עשה לשם שמים.

השולחן ערוך מציג בפנינו את הדרך לעבודת ה', ועל פי דבריו ניתן לענות על השאלה ששאלנו לעיל - מה הנקודה בה נמדד האם הצדיק הגמור הוא 'עובד אלוקים' או לא. אם אדם עושה כל מעשיו, אבל לא עושה אותם לשם שמים - אפילו אם יעשה מצוות, ילמד תורה ויתנהג כאדם 'דתי' - הוא איננו נכנס בשער עובדי ה' עד שיהיו כל מעשיו הרוחניים והגשמיים לשם שמים, לעשות רצון ה' ללא שום נגיעות אחרות.

אבל עתה תחזור השאלה הראשונה למקומה - כיצד צדיק גמור המקדקדק בקלה כבחמורה יכול להיקרא 'אשר לא עבדו'? או כשאלת בר הי הי: "ומשום חד זימנא קרי ליה לא עבדו"?

הר"ן בדרשותיו (דרוש ו) מסביר את הפגם בעבודת הצדיק שאינו עובד לשם שמים:

ראו ענין הכוונה מהו, כי מי שכוונותיו דבקות בשם יתברך, גם כשהוא מתעסק בדברים המוניים, בענייני העסקים והקניינים, הוא עובד ה' יתברך עבודה גמורה, ומי שאין כוונתו דבקה בשם יתברך, גם כשהוא חושב לעבוד את ה' הוא ממרה אותו. שהרי כיוצא בזה אמר הנביא: "כפיו ובשפתיו כיבדוני וליבו רחק ממני, ותהי יראתם אותי מצוות אנשים מלומדה", ונאמר: "קרוב אתה בפיהם ורחוק מכליותיהם". כי אין העיקר מעשה המצוות והקשת השפתיים, אבל אחרי כוונת הלב הן הדברים.

על פי דברים אלו ניתן לומר שהחלוקה בין 'עובד אלוקים' לאשר לא עבדו' תלויה בתפיסת האדם את תכלית מעשיו, שאם הוא עושה מעשיו ואין כוונתו לדבקה בה' אזי אפילו במעשיו הרוחניים הוא אינו עובד אלוקים. לעומת זאת, אם הוא עושה את מעשיו על מנת לדבקה בה' אז אפילו מעשיו הגשמיים יכניסוהו בקהל עובדי ה', ולמצוה יחשבו לו. כן כתב רבי צדוק מלובלין (פרי צדיק פרשת מטות):

הוא על פי מה שכתב הרמב"ם ז"ל על מאמרו: "וכל מעשיך יהיו לשם שמים", שאם האדם מכוון בכל פעולותיו בענייני עולם הזה לשם שמים - אז אין שום דבר רשות, רק הכל מעשה מצוה.

בכתר שם טוב (א,קנה) מובא מהבעל שם טוב, שעניין הכוונה גם כן רמוז בגמרא בחגיגה שראינו לעיל, ומסביר שיתרון השונה מאה ואחת על השונה מאה אינו כמותי אלא מהותי:

אם יסוד תורתו ועבודתו ליוהרא - גם שהוא עובד אינו כלום מאחר שחסר ממנו 'אחד', שיכוון לשמו יתברך סוד אחד האמיתי. ובה יובן גם שהוא עובד ה', מכל מקום מקרי 'לא עובד', והטעם, שאינו דומה שונה מאה פעמים לשונה מאה פעמים ואחד, שחסר 'אחד'.

ה. סיכום וחתימה

ראינו שישנן שתי נקודות מרכזיות המגדירות מהו ומיהו 'עובד ה': הראשונה התאמצות, והשנייה הכוונה. החוט המקשר בין השתיים הוא היציאה מטבע ההרגל ושימת הלב לכל פרט ופרט במחשבה בדיבור ובמעשה. השאיפה הגבוהה הזו נדרשת מכל מי שרוצה להיות עובד ה'.

כדי להתקדם למטרה זו, צריך לשאוף לשים לנגד עינינו את המגמה שבניין עבודת ה' יהיה גבוה מכל בניין אחר שנבנה לעצמנו, וכפי שכתב הרב קוק בעין איה (שבת א,כה):

עמוד העולם מתקיים בההשרשה של הדעת האמיתית שהמרכז היותר גבוה ונישא שבחיים הוא קדושת החיים לשם ה' יתברך - 'כל מעשיך יהיו לשם שמיים'. זהו המקום היותר נשגב שאליו צריכים כל ענייני החיים לפנות...

על כן כל עיר שגגותיה גבוהים מבית הכנסת לסוף חרבה - להורות שהתעודה של בית הכנסת, שהיא עבודת ה' יתברך, הוא המקום היותר גבוה שבחיים, שכל פינות החיים הפרטיים כולם אליו יפנו ועל ידו יתעלו ויתרוממו.